

NASHRIYOT SOHASIDA MUHARRIR O'RNI VA TAHRIR TEXNIKASINING O'ZIGA XOS JIHATLARI

Yaxshibayeva Umidaxon Jumadillovna

*O'zJOKU Noshirlik ishi va muharrirlik
bo'limi II bosqich magistranti*

***Annotatsiya.** Bugungi kunda bosma nashrlarga bo'lgan talabning kamayishi asnosida muharrirlar sonining qisqarishidek ulkan muammo yuzaga kelmoqda. Bu vaziyatda noshirlik sohasida muharrirning o'rnini aniqlash, uning malaka va ko'nikmalarini oshirish, tahrir texnikasiga oid an'anaviy bilimlarni zamonaviy ta'lim tizimi bilan uyg'un holda shakllantirish dolzab masalalardan sanaladi. Mazkur ilmiy maqolada aynan muharrirning nashr sohasidagi o'rni qanday bo'lishi kerakligi xususidagi fikr va mulohazalar, tahrirda ahamiyat qaratishi kerak bo'lgan masalalar qamrab olingan.*

Ushbu ilmiy maqoladan ko'zlangan asosiy maqsad: noshirlik ishi faoliyatida muharrir faoliyatining ahamiyati, tahrirda orttirilgan tajribalar asnosida zamonaviy nashriyotlar tizimida yangi tajriba va yechimlar taklif qilishdan iboratdir.

Ilmiy maqolada deduktiv va induktiv mantiqiy tahlil usullaridan, tavsif usuli, qiyosiy tahlillardan foydalanilgan holda ko'zlangan maqsadga erishilgan.

***Kalit so'zlar:** kitob, qo'lyozma, tahrir, annotatsiya, korrektura, muharrir, noshirlik ishi, nashriyot.*

***Kirish.** Bugungi global axborot almashinuvi davrida kitoblar chop etilishida samarali natijalarga erishish har qanday nashriyotning oldida turgan birlamchi vazifalardan sanaladi. Boisi, aynan nashriyot siyosati va uning tajriba maktabi uning bozor iqtisodiyoti maydonida ham ma'naviyat ham moddiylik unsuri sifatida hayot kechirishiga turtki bo'la oladi. Bu vazifalarni amalga oshirishda esa nashriyot sohasida muharrirning o'rni juda muhim.*

***Natija va mulohazalar.** Noshirlik ishi faoliyatini olib borishda har qanday nashriyotga tashkilotchi vazifasini bajaruvchi xodim kerak. U:*

1) qo'lyozmalarni tahlil qilish va baholash asnosida nashr etish uchun asarlarni tanlaydi, ularning nashrga yaroqliligini aniqlaydi, o'rtamiyona va o'quvchi uchun muhim bo'lmagan asarlarning chop etilishiga yo'l qo'ymaydi; nashrga qabul qilingan asarni har tomonlama tanqidiy baholaydi, tanqidiy fikrlari bilan muallifga bo'lajak nashrning mazmuni va shaklini yaxshilashga yordam beradi, muallifni o'zi sezmagani turli xatoliklardan himoya qiladi;

2) kitob nashri uchun mas'ul bo'lgan guruhlariga yordamchi-ma'lumotnoma va yordamchi tushuntirish apparati zarur hollarda uning faoliyatini muvofiqlashtiradi; qo'lyozmaning asl nusxasini kitobga aylantirish jarayonida butun bir faoliyatni tashkillashtiradi;

3) nashr uchun rejalashtirilgan kitoblar to'plamiga zarur bo'lgan barcha ma'lumotlarni yig'ishda, yangi iqtidor egalarini kashf qilishda razvedkachi sifatida, ahamiyati jihatidan muhim kitoblar buyurtmasining tashkilotchisi sifatida yoki o'zi marketing bilan shug'ullanuvchi tashkilotchi yoki marketing bo'limiga kitob savdosida ko'maklashuvchi shaxs sifatida maydonga chiqadi.

Bu mutaxassis muharrir deb ataladi^[i].

XIX asrning o'rtalaridayoq rus yozuvchisi, etnograf va leksikograf Vladimir Ivanovich Dal muharrirlik kasbiga quyidagicha ta'rif bergan edi: "muharrir – (fransuz.) nashr, kitob yoki gazeta, jurnal boshqaruvchisi; ma'ruzalar, hisobotlar, bayonnomalar taqdimotining mudiri. Kimning puliga nashr etilishidan qat'iy nazar kitob noshiri, egasi sanaladi; muharrir, tartibga soluvchi, ko'proq kitobning matn qismiga javobgar shaxs"^[ii].

Tahrirlash – bu muharrirning mahorati, tajribasi, malakasi, bilim darajasi va sezgisiga qarab matn ustida ishlash, uni nashrga tayyorlash jarayonidir.

Bo'lajak nashrning konseptiyasini ko'rib chiqayotganda muharrir asar mazmunini, uni tuzatish imkoniyatini, takomillashtirish zaruriyatini, yagona uyg'un tuzilishga ega tugal shaklini, yaxlit holatda ifodalashning fikran

bog'liqligini o'ylaydi. Muharrir ishidagi konseptual yondashuv bo'lajak kitobning mohiyatini tushunishga yordam beradi. Kitobni nashrga tayyorlashdan avvalgi umumiy rejalashtirish jarayonida nashrning muayyan ishlab chiqarish davriyligi hamda ijodiy ishlab chiqarish jarayonlarini hisobga olib ishni tashkil qiladi.

Noshirlik faoliyatida muharrirning vazifasi e'tiborga molik mualliflarni topish va ularning faoliyatini rag'batlantirish, qo'lyozma matnini tahrirlash va ularni kitob holatida nashrga tayyorlash, rassom va badiiy muharrir, ya'ni kitob dizayneri, marketing va reklama xodimlari faoliyatini muvofiqlashtirishdan iboratdir.

Nashrga taqdim etilgan qo'lyozma ustida olib borilgan tanqidiy tahlil, mulohaza va yondoshuvni tahrir deb aytishimiz mumkin.

Savol tug'iladi: bu tanqidiy yondoshuv aslida nimalarni o'z ichiga oladi? Juda ko'plab va keng tarqalgan ta'riflarga ko'ra tahrir – bu qo'lyozmaning dalillarga asoslanganligiga ko'ra, mantiqiy izchillik nuqtai nazaridan hamda stilistik jihatdan mavjud xatolarini tuzatishdan iborat faoliyatdir. Ko'pchilikning nazarida xatolarni tuzatish bu tahrirlash demakdir.

“Tahrirning asosi nashrga mo'ljallangan asarni tanqidiy tahlil qilish, uni to'g'ri baholash va kitobxon va jamiyat manfaatlarini yo'lida muallifga asar mazmuni va shaklini yaxshilashga yordam berishdir”, deb ta'kidlagan edi A.E.Milchin^[iii].

O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti Z.T. Tohirov esa tahrirga shunday ta'rif beradi: tahrir (arabcha – xarrara: qutqarmoq, ozod qilmoq ma'no ifodasini beradi) – faoliyat turi madaniy-ijtimoiy ishlar va adabiy-ijodiy amaliyot sohasi sifatida hozirgi zamon noshirlik ishi va publisistikada keng tarqalgan^[iv].

Matnni tahrirlash eng avvalo, muallif tomonidan nashriyotga taqdim qilingan qo'lyozmani diqqat bilan o'qishdan boshlanadi.

Muharrir bo'lajak kitobning birinchi o'quvchisidir. Aynan u kitobning yorug' dunyoni ko'rish-ko'rmasligini hal qiladi.

Muharrir o'qishining o'zi uch bosqichni qamrab oladi:

1) *kirish yoki qo'lyozma bilan tanishish* – qo'lyozmani birinchi o'qish: unda hikoya mazmuni, qo'lyozmaning tuzilishi, muallif uslubi va mavjud xatoliklarni tuzatish uchun belgilab olish kabi jarayonlar amalga oshiriladi;

2) *chuqurlashtirilgan o'qish* – bunda muharrir matn ustida bevosita ishlaydi, ya'ni tahliliy, tanqidiy, stilistik va mantiqiy tuzatishlarni amalga oshiradi;

3) *qo'lyozmani sayqallash ya'ni badiiy jozibadorligini oshirish*. Bu bosqichda muharrir kiritilgan o'zgartirishlarni tekshiradi, tahrirlash natijasida hosil bo'lgan matnning ustidan yana bir qur nazar tashlab, o'qib chiqadi.

Turli xil uslubdagi mualliflik matnlarini tahrirlashda muharrir nimalarga e'tibor qaratishini ko'rib chiqamiz:

*Birinchi*dan, muharrir uslublarni aniqlashtirib olishi darkor. Bunda u his-hayajonga boy, ta'sirchan hamda jiddiy uslublarni ajratib oladi. His-hayajonli, ta'sirchan uslublarga badiiy, publitsistik, so'zlashuv, diniy uslublar kiradi. Jiddiy uslublar esa ilmiy va rasmiy uslublardir.

*Ikkinchi*dan, muharrir matnning stilistik maqsadiga e'tibor qaratishi zarur. Bunda qo'lyozma vazifasiga ko'ra qaysi nashriyotga: axboriy, o'quv-uslubiy, badiiy, estetik va boshqalarga mo'ljallanganligiga ahamiyat qaratishi kerak.

Muharrir qaysi uslubga xos qo'lyozmani tahrir qilayotganiga qarab unga qo'yiladigan talab ham o'zgarib boradi^[v].

Rasmiy-ish uslubi. Ushbu uslubning asosiy vazifasi dalillarni va hujjatlar (buyruq, farmon, qaror, qonun va boshqalar)ni qayd qilish va ifodalashdan iborat. Bu uslubda muharrir har qanday his-hayajonni istisno qilgan holda so'z va iboralarning ixcham ifodalanishiga ahamiyat qaratishi kerak.

Ilmiy uslub. Ilmiy uslubning eng muhim belgilari mavzu jihatdan yaxlitlik va o'zaro bog'liqlikdir. Uning o'zi uchga bo'linadi:

1) sof ilmiy: faqat tor doiradagi mutaxassislar uchun mo'ljallangan, matnda bir sohaga daxldor atamalarning keng qo'llanilishi bilan xarakterlanadi;

2) ilmiy-o'quv uslubidan maorif masalalarida keng qo'llaniladi. Masalan, talabalar yoki maktab o'quvchilari uchun mo'ljallangan adabiyotlar nashrida foydalaniladi. Bu vaziyatda muharrir matn tahririda umumiy ilmiy va fanlararo atamalarni e'tiborga olib, tahrir qiladi.

3) ilmiy-ommabop uslub esa keng jamoatchilik uchun mo'ljallangan nashrlarda, masalan, ilmiy-ommabop monografiyada yoki ensiklopediyada foydalanish mumkin. Bunda muharrir tahrir jarayonida belgilangan mavzu bo'yicha asosiy atamalar bazasiga e'tibor qaratishi kerak bo'ladi. Unda berilgan atamalar kengroq va batafsil izohga ega bo'lishi ahamiyatlidir.

Publististik uslub (media tili). Jurnalistikaning predmeti hisoblangan bu uslubda gazeta, jurnal, radio va teleko'rsatuvlar, hujjatli filmlarga sharhlar va boshqa ko'plab adabiyotlar nashr qilinadi. Bu uslub tahrirda muharrirdan talab qilinadigan eng asosiy narsa bu publististikaga xos janrlarni boshqa tur adabiyotlardan ajrata olish va uning o'zigagina xos tahrir texnikasidan foydalanishdir.

Badiiy uslub. Bu uslub kitob nashrida muharrirlar eng ko'p murojaat qiladigan uslublardan biri sanaladi. Badiiy uslub keng qirrali va munozaralarga boy bo'lganligi sababli ko'pincha qo'lyozmaning semantik tuzilishini aniqlash qiyin kechadi. Chunki badiiy uslubda asosiy vazifa nafaqat axborot uzatish, balki matnning hissiy komponentlarini maromida ifodalab berishni ham talab etadi. Masalan, agar muharrir bolalar adabiyoti ustida ishlayotgan bo'lsa, unda bolalarga xos his-tuyg'ular ifodasiga e'tibor qaratishi lozim. Agar kitob kattalarga mo'ljallangan bo'lsa, unda matndagi his-tuyg'ular ifodasi mutlaqo boshqacha, murakkab kechinmalar bilan aks ettirishi kerak bo'ladi.

Kitobni nashrga tayyorlash jarayonini taxminan to'rt bosqichga bo'lishimiz mumkin.

Tayyorgarlik bosqichi – mavzu nuqtai nazaridan rejani tuzishdan tortib muallif tomonidan qo'lyozmani nashriyotga topshirishgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.

Tahrir bosqichi – muallif tomonidan qo'lyozma nashriyotga topshirilganidan boshlab, uni ishlab chiqarish bo'limiga yetkazib berilishigacha bo'lgan davrni qamrab oladi.

Ishlab chiqarish bosqichi – asl nusxani ishlab chiqarishga qabul qilishdan boshlab realizatsiya qilishgacha davr sanaladi.

Yakuniy bosqich – kitobni tarqatish va reklama qilish bosqichlaridan iborat bo'ladi^[vi].

Adabiy tahrir nashirlik ishining aynan tahrir bosqichida amalga oshiriladi. Tahrir bosqichining asosiy predmeti esa matn hisoblanadi. Shu o'rinda matn nima degan savolga javob qidiramiz. Bu haqida Z.T.Tohirov shunday degan edi: "Muharrirlik nuqtai nazaridan matn deganda hamma adabiy asar doirasi bilan cheklangan ma'no ifodasi tushunilgan. Bu matn aniq va tugallangan hisoblanadi. Tahrir nazariyasi hali hanuz matn tushunchasini ochiq-oydin, aniq ta'rifini berganicha yo'q. Matn termini tor ma'noda qo'llaniladi, unga "muallif qo'lyozmasi" yoki "asl nusxa matni" ma'no ifodasi beriladi"^[vii].

Adabiy tahrir jarayonida muallif qo'lyozmasi yoxud asl nusxa matni quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi:

- nashrning titul sahifasi;
- mundarija (tarkib);
- asosiy matn. U sarlavhalar, jadvallar, formulalar, rasmlar va boshqalarni; zarur hollarda muallifning so'zboshi; annotatsiya (tabiiy va texnikaviy

mavzulardagi ilmiy nashrlar uchun esa referat)ni o'z ichiga qamrab olgan bo'lishi kerak;

- ma'lumotnoma matnlari (indekslar, sharhlar, eslatmalar, ilovalar);
- bibliografik ro'yxatlar va adabiyotlar;
- rasm va illustratsiyalar izohi^[viii].

Muallif qo'lyozmasini baholash tahrir jarayonidagi eng muhim faoliyat hisoblanadi. Asarni to'g'ri va har tomonlama baholash muharrirga bo'lajak kitob yuzasidan oqilona reja tuzishga va uni tezda ommalashishiga imkon beradi.

Nashr jarayonida ishlab chiqarish bosqichining boshlanishi asl nusxaning bosmaxonaga topshirilish holati bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Ya'ni qo'lyozma qo'lda yozilganmi yoki elektron shakldaligiga qarab uni nashrga tayyorlash uchun – korrektura qilinadi. Bu bosqichda muharrirning asosiy ishi – korrektura xatoliklarini topish sanaladi. Shu bois ikki og'iz korrektura tushunchasiga to'xtalamiz.

Korrektura (lot. correctura – to'g'rilash, yaxshilash) – bosmaxonada yoki boshqa usullar bilan ko'paytirish uchun tayyorlangan matn va grafik materiallardagi xato va kamchiliklarni tuzatish jarayoni. Korrektura uchun terilgan harflardan yoki bosma qolipdan ottisk (mas, vyorstka, granka) olinadi. Bu ottisk asl nusxa (original) ga solishtirib o'qiladi va yo'l qo'yilgan xatolar standartdagi korrektura belgilardan foydalanib ko'rsatiladi va shunga ko'ra operator (harf teruvchi) xatolarni tuzatadi.

Korrektura 4 turga bo'linadi:

- bosmaxona korrekturasi;
- original-maket asosida chop qilinadigan nashr korrekturasi;
- nashriyot korrekturasi;
- reproduksiya bosma qolipi korrektura.

Bosmaxona korrekturasi va original-maket asosidagi nashr korrekturasida harf terish (naborning) barcha jarayonlaridagi xatolar tuzatiladi.

Nashriyot korrekturasi muallif, muharrir va texnik muharrir tuzatishlaridan iborat bo'ladi.

Reproduksiya bosma qolipi korrekturasida bir yoki ko'p bo'yoqli namuna ottiski olinib, asl nusxa (mas, muzeydagi kartina va boshqalar) bilan solishtiriladi va tuzatishlar (maxsus belgilarsiz) ottisk chekkasida ko'rsatiladi^[ix].

Qo'lyozma to'laqonli korrekturadan o'tgach keyingi bosqich tahriri amalga oshiriladi. Bu bosqichda mundarijaning tuzilishi tahrir qilinadi.

Har qanday o'quvchi kitob mazmuni haqidagi asosiy ma'lumotlarni kitobning reklama xarakteriga ega bo'lgan muqovasidan, uning bosh sahifasida joylashtirilgan annotatsiyadan va albatta, mundarijasidan oladi. Mundarijani ko'rgan xaridor kitobning tuzilishiga baho beradi va asarni o'qish yoki o'qimaslikka bo'lgan ishtiyoqi shakllanadi.

E.A.Milchin o'zining "Kitobni qanday tayyorlash va tayyorlamaslik kerak. Noshirlik madaniyati misollarda" kitobida shunday yozadi: "Mundarija – birinchi navbatda, mononashrdagi asarning tuzilishini, ya'ni bitta asarning tuzilishini yoki polinashr, ya'ni bir necha asar (masalan, to'plam)ning nashr tuzilishini to'laqonli ochib beruvchi sarlavhalar ko'rsatkichidir"^[x].

Mundarijaning uchta asosiy vazifasi mavjud:

1) ma'lumotnoma va qidiruv: ishning tarkibiy qismlarini (boblar, paragraflar, bo'limlar, maqolalar, hikoyalar va boshqalar) qidirishni soddalashtirish va tezlashtirish;

2) axborot va tushuntirish: kitobning mazmunini, uning tuzilishini baholash imkoniyatini beradi, material tanlashda yordam beradi;

3) reklama va targ'ibot: bo'lajak o'quvchini qiziqtirish, unida kitob sotib olish istagini uyg'otish.

Mundarijalar tahrirda mana shu uchta jihat ham e'tiborga olinadi. Kitob tahriridagi keyingi muhim tahrir annotatsiya hamda so'z boshi (ba'zi o'rinlarda kirish deb ataladi) qismi ustida olib boriladi.

“So'zboshi bilan annotatsiya har biri matnga o'ziga xos kirish hisoblanadi. Bundan tashqari, asosiy material bayonining boshlovi bo'ladi”^[xi].

Kitobning dastlabki sahifalaridan o'rin olgan so'z boshining bir nechta vazifalari mavjud:

1) nashrning o'quv/ilmiy jarayon yoki ijtimoiy faoliyatdagi o'rni va rolini aniqlash;

2) nashrga qisqacha tavsif berish, boshqa shunga o'xshash nashrlarga nisbatan o'ziga xosligini aniqlash: yangilik, ya'ni mavzuning ishlab chiqilganlik darajasi, kitob kontseptsiyasining xususiyatlarini aniqlash;

3) nashr qilish uchun material tanlash tamoyillarini, kitob apparatining xususiyatlarini (bibliografik ro'yxat, lug'at, qisqartmalar ro'yxati, ma'lumotnoma va boshqalar), kitob bilan ishlash bo'yicha tavsiyalarni, cheklovlarni (masalan, faqat talabalar uchun) ajratib ko'rsatish;

4) nashr mualliflari, uni yozish xususiyatlari, mualliflik huquqi (kim nimani yozgan) to'g'risidagi ma'lumotlarni ko'rsatish;

5) kitobni yaratishda ishtirok etgan barchaga minnatdorchilik bildirish kabi vazifalarni amalga oshiradi^[xii]. So'zboshi tahririda mana shu jihatlar alohida e'tiborga olinishi kerak.

Muharrirning keyingi tahriri kitob sahifalarining dastlabki qismida yoziladigan annotatsiyasi hisoblanadi. Ko'pincha kitoblarga annotatsiya yozishda so'zboshi yoki so'ngso'zdan foydalaniladi. Shu sababli ayrim hollarda kitobdagi so'zboshi va annotatsiya deyarli bir xil mazmun kasb etadi. Annotatsiya kitobga kirish va unga qiziqishni uyg'otuvchi kalitga o'xshaydi. U kitobxonni asar bilan tanishtiradi. Shu sababli annotatsiya kitobxonda qiziqish uyg'otishi talab etiladi.

Tahrir jarayonida, birinchi navbatda mazkur xususiyati talab e'tiborga olinishi kerak.

Muharrirning matn ustidagi eng muhim tahriri asosiy qismda kechadi. Har bir bosqichda katta sinchikovlik bilan ish olib brogan muharrir, kitobga baho berishdan tortib, uning sotuvigacha bo'lgan jarayonlarni nazorat qilar ekan, uning noshirlik sohasidagi o'rnini naqadar muhim ekanligini anglash qiyin emas.

Xulosa qilib aytish mumkinki, noshirlik ishi faoliyatida muharrirning ishi katta fidoyilik va ulkan ilmiy bazaga ega bo'lish, bor imkoniyatini sarflab ishlashni talab qiladi. Globallashtirilgan axborot asrida bosma nashrlarga bo'lgan talabning kamayishi o'z-o'zidan muharrirlar sonining qisqarishiga olib kelmoqda. Bu esa kelajakda noshirlik faoliyatida nashriyotning tayanch nuqtasi hisoblangan kasb egalarini yo'qotishdek muammoni yuzaga keltirishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, nashriyot sohasida tahrir masalasi va muharrir faoliyatiga katta e'tibor qaratib, an'anaviy tahrir uslublariga yondoh holatda, zamonaviy talab va istaklarni ham inobatga olish darkor. Bunda:

Birinchidan, muharrir an'anaviy tahrir texnikasiga e'tibor qaratishi va qo'lyozmaga baho berish iqtidorini shakllantirishi kerak.

Ikkinchidan, nafaqat matn tahririni puxta o'zlashtirishi, balki qanday mavzudagi adabiyotlar kitobxonlar auditoriyasida talabgir bo'lishini bilishi ham muhim sanaladi.

Uchinchidan esa, noshirlik sohasida muharrirning o'rnini mustahkamlashda ushbu soha faoliyatini rag'batlantirish va ulkan vazifalarni uddalayotgan soha vakillarini moliyaviy qo'llab-quvvatlash ham muhim sanaladi. Boisi, jamiyat tajribali muharrirlarni qo'ldan boy berish bilan kelajak savodiga ham nuqta qo'yish xavfi yo'q emas.

Foydalanilgan manbaalar:

- ⁱ Мильчин А.Э. Методика редактирования текста. Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: Логос, 2005. – С-22.
- ⁱⁱ Толковый словарь Даля // GUFO.ME – словари и энциклопедии : URL: <https://gufo.me/dict/dal/редактор> (дата обращения: 10.05.2020).
- ⁱⁱⁱ Мильчин А. Э. Методика и техника редактирования текста : практ. пособие. М. : Книга, 1972. 320 с.
- ^{iv} Tohirov Z. T. Adabiy tahrir. Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. – T.: Tafakkur bo'stoni. 2012. – В 7.
- ^v Плотникова И. Ю., Климова О. В. Основы современной издательской деятельности : учебник / М-во науки и высшего образования РФ. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2021. – С-80.
- ^{vi} Рябина, Н. З. Технология редакционно-издательского процесса : учебное пособие / Н. З. Рябина. — Москва : Логос, 2020. - 256 с.
- ^{vii} Tohirov Z. T. Adabiy tahrir. Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. – T.: Tafakkur bo'stoni. 2012. – В 32-33.
- ^{viii} Лупачёв В.Г. Методические основы и принципы разработки учебной литературы: методическое пособие для слушателей курсов повышения квалификации и переподготовки кадров / В.Г. Лупачёв, С.К. Павлюк; под ред. В.А. Сидорова. – Минск: БНТУ, 2011. – С-4..
- ^{ix} O'zbekiston milliy ensiklopediyasi – K harfi. T.: O'zME Davlat ilmiy nashriyoti. 2000-2006. В. 629-630.
- ^x Мильчин А. Э. Как надо и как не надо делать книги. Культура издания в примерах. М. : Новое литературное обозрение. – 2012. С. 118–119.
- ^{xi} Tohirov Z. T. Nashr jarayoning asosiy bosqichlari. Darslik. – T.: Tafakkur Bo'stoni, 2015. – В 43.
- ^{xii} Плотникова И. Ю., Климова О. В. Основы современной издательской деятельности : учебник / М-во науки и высшего образования РФ. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2021. – С 90-91.